

АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА УЧНІВ СТАРШОЇ ШКОЛИ

AGGRESSIVE BEHAVIOR OF HIGH SCHOOL STUDENTS

У сучасному суспільстві найбільш гостро стоїть проблема підвищення рівня агресивності у підлітків. Вивчення численних фактів свідчить, що саме в середовищі школярів відбувається значна кількість конфліктів, закладаються асоціальні звички, формується і різко проявляється агресивна поведінка. Підліткова агресія впливає на зростання злочинності, неповаги до старшого покоління, агресивного ставлення до однолітків. Також тривожним сигналом є зростання числа неповнолітніх з девіантною поведінкою, що відбувається в асоціальних діях, таких як вандалізм, алкоголізм, наркоманія тощо. Усе це призводить до соціальних проблем в суспільстві.

Проблеми агресивної поведінки особистості і зокрема підлітків приділяється велика увага і у вітчизняній, і в зарубіжній психології. Вивчення агресивної поведінки підлітків є чільною ланкою в низці робіт таких авторів, як К. Бютнер (дитяча агресія і конфліктна поведінка), Л.М. Семенюк (корекція підліткової агресії), І.А. Фурманов (дитяча агресивність), Ю.Б. Можгинський (діагностика і лікування розладів поведінки, агресивності, різних форм залежності), А.О. Реан (попередження і корекція девіантної поведінки) тощо. Традиційно в психології та педагогіці вітчизняні дослідники розглядають агресію як результат певної поведінки, яка має негативні правові, моральні, емоційні аспекти. Агресивність розуміється як властивість людини, а стан агресії визначає емоційну сторону агресії. У нашій країні цією проблемою займалися такі дослідники, як Н.Д. Левітов, Б.Г. Мещераков, Л.М. Семенюк, Т.Г. Румянцева, О.О. Савіна, І.А. Фурманов та інші. За останні роки психологи та педагоги виконали низку досліджень з вивчення, діагностики і попередження педагогічної занедбаності і правопорушень підлітків. У зарубіжній психології даній проблемі присвячено значну кількість експериментальних робіт таких авторів, як А. Басса, Л. Берковіц, Р. Берон, К. Бютнер, Д. Доллард, К. Лоренц, Д. Річардсон тощо. Питання, які безпосередньо пов'язані з людською агресивністю, вивчаються у багатьох психологічних дослідженнях. Агресивність формується переважно в процесі ранньої соціалізації в дитячому і підлітковому віці. Саме цей вік найбільш оптимальний для профілактики і корекції. Цим і пояснюється актуальність теми вивчення агресивної поведінки старших підлітків.

Ключові слова: агресивність у підлітків, девіантна поведінка, самооцінка учнів, особливості копінг-стратегій учнів, корекція агресивної поведінки.

бливості копінг-стратегій учнів, корекція агресивної поведінки.

In modern society, the problem of increasing the level of aggression in adolescents is most acute. The study of numerous facts shows that it is among students there is a significant number of conflicts, laid antisocial habits, formed and sharply manifested aggressive behavior. Adolescent aggression affects the growth of crime, disrespect for the older generation, aggressive attitude towards peers. Another alarming signal is the growing number of minors with deviant behavior, which is reflected in antisocial behavior, such as vandalism, alcoholism, drug addiction and more. But all this leads to central social problems in society.

The problem of aggressive behavior of individuals and adolescents in particular is given much attention in both domestic and foreign psychology. The study of aggressive behavior of adolescents is a prominent link in a number of works by such authors as K. Butner (child aggression and conflict behavior), L.M. Semenyuk (correction of adolescent aggression), I.A. Furmanov (child aggression), Yu.B. Mozginsky (diagnosis and treatment of behavioral disorders, aggression, various forms of addiction), A.O. Rean (prevention and correction of deviant behavior) and others. Traditionally, in psychology and pedagogy, domestic researchers consider aggression as the result of certain behavior that has negative legal, moral, emotional aspects. Aggression is understood as a human trait, and the state of aggression determines the emotional side of aggression. In our country, this problem has been studied by such researchers as N.D. Levitov, B.G. Meshcheryakov, L.M. Semenyuk, T.G. Rumiantseva, O.O. Savina, I.A. Furmanov and others. In recent years, psychologists and educators have conducted a number of studies on the study, diagnosis and prevention of pedagogical neglect and delinquency of adolescents. In foreign psychology, a significant number of experimental works by such authors as A. Bass, L. Berkowitz, R. Beron, K. Butner are devoted to this problem. D. Dollard, K. Lorenz, D. Richardson and others. Issues directly related to human aggression are addressed in many psychological studies. Aggression is formed mainly in the process of early socialization in childhood and adolescence, and this age is the most optimal for prevention and correction. This explains the relevance of the topic of studying the aggressive behavior of older adolescents.

Key words: aggressiveness in adolescents, deviant behavior, students' self-esteem, features of students' coping strategies, correction of aggressive behavior.

УДК 159.95

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.30.33>

Хоржевська І.М.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології

Медичний інститут

Чорноморського національного

університету імені Петра Могили

Тилінська О.М.

студентка IV курсу кафедри психології

Медичний інститут

Чорноморського національного

університету імені Петра Могили

Шкільне насильство – це вид насильства, у рамках якого відбувається примус, застосування сили між дітьми або вчителями щодо учнів. Поряд з явними і вербалізованими формами агресії часто трапляються випадки її прихованих і ретельно замаскованих проявів, які, на жаль, залишаються непоміченими.

У психологічній науці відсутнє єдине визначення поняття «агресія». Однак більшість авто-

рів вважає так: «Агресія – це форма поведінки, яка спрямована на заподіяння фізичної або психологічної шкоди живій істоті, а агресивність – це тенденція особистості до деструктивних дій, яка набувається в процесі розвитку її в суспільстві [8, с. 234–238].

Розрізнення понять «агресія» і «агресивність» дуже важливе. З одного боку, не всі агресивні дії пояснюються агресивністю осо-

бистості. З іншого боку, агресивність людини не завжди виявляється в агресивних діях.

Отже, для чіткого опису й аналізу обраної нами проблеми необхідно уточнити поняття агресії.

Часто під агресією розуміється шкідливе поведіння. При цьому в понятті «агресія» поєднуються різні за формою і результатами акти поведінки – злі жарти, плітки, ворожі фантазії, деструктивні форми поведінки, бандитизм й убивства. У підлітковому житті нерідко трапляються форми насильницького поведінки, які пояснюються термінами «задержуватість», «озлобленість», «жорстокість» [6, с. 7–11].

У сучасних дослідженнях агресивної поведінки серед підлітків все частіше трапляється термін «булінг». А. Пікас, Д. Олвеус, Е. Роланд, П.П. Хайнеманн розробили концепцію булінгу і визначили це поняття як «утиск», «цькування», «дискримінація». Отже, булінг являє собою особливу форму деструктивної взаємодії, що включає в себе безліч специфічних типів і підтипів агресивної поведінки [7, с. 646–648].

На одному із перших етапів дослідження ми використали опитувальник В.Р. Петросянц «Ситуація булінгу в школі» з метою визначення та побудови подальших етапів нашого дослідження.

За результатами опитування було встановлено, що більшість учнів старшої школи вважає, що в закладі освіти, в якому вони навчаються, існує проблема насильства (56,45% опитаних вказали на наявність цієї проблеми), яке найчастіше відбувається на перервах (51,61% опитаних). Під час деталізації було встановлено, що до занять або після уроків прояви агресивної поведінки спостерігали 22,58% респондентів, під час уроків – 9,67% респондентів, дорогою в школу і зі школи – 16,12% респондентів.

Учні старшої школи зауважили, що переважними формами насильства в школі стали такі: приниження – 35,48% респондентів, плітки й інтриги – 27,41% респондентів, загрози (залякування) – 17,74% респондентів, ізолювання – 11,29% респондентів, інші форми (глузування, псування майна, вимагання) – 8,06% респондентів.

Під час аналізу результатів щодо емоційних переживань було встановлено, що «бажають відповісти тим самим» 25,80% респондентів, «відчувають страх» 20,96% респондентів, «відчувають ненависть і злобу» 17,74% респондентів, «охоплює стан пригніченості» 16,12% респондентів, відчувають «провину і сором» 11,29% респондентів і лише 8,06% респондентів «відчувають байдужість».

Узагальнюючи результати, отримані за опитувальником В.Р. Петросянц, необхідно відзначити такі відповіді: серед загальної кількості респондентів «ніколи не піддавалися

булінгу» 58,06% респондентів; «так, таке іноді траплялося», – сказали 17,74% респондентів, «так, таке трапляється регулярно», – відповіли 24,19% респондентів. Таким чином, із загальної кількості опитаних осіб (62 респонденти) 24,19% респондентів, тобто 15 осіб, регулярно відчувають на собі насильство, їх можливо віднести до групи жертв, які потребують психологічної підтримки та допомоги із боку дорослих.

Ми більш детально дослідили «жертв», щоб з'ясувати, яка саме форма прояву булінгу найбільше розповсюджена у їхній школі.

При більш детальному дослідженні ймовірних проявів булінгу з позиції «жертв» було встановлено, що здебільшого їх ігнорують інші учні та виключають зі спільної діяльності (33,33% респондентів). Інша значима частина жертв заявляла, що про них поширюють неправдиві чутки (26,67% респондентів), вони відчували на собі насмішки інших та були для них «іграшкою» (13,33% респондентів). На фізичне насильство вказувало 13,33% респондентів, насмішки над особливостями фізичних вад та особливостями конституції тіла відчувало на собі 6,67% респондентів. Про руйнування майна або відбирання грошей сказали 6,67% респондентів.

Також у своєму дослідженні ми проявили цікавість до обрання стратегії поведінки жертв булінгу і встановили, що найбільш поширеною стратегією є прагнення зробити вигляд, що нічого не відбувається (20,96% респондентів), а на другому місці стоїть стратегія ігнорування кривдників (17,74% респондентів), на третьому місці стоїть прогулювання школи (11,29% респондентів). У 8,06% відповідей респондентів жертва намагається порозумітися з кривдником. Від 3% до 5% респондентів відчувають себе слабкими і безпорадними або намагаються уникати місця, де сталося цькування.

Під час дослідження того, які саме методи вибирають учні (жертви) самостійно для боротьби із булінгом, було встановлено, що більшість із них вибирає пасивну позицію, тобто не вживає ніяких заходів щодо запобігання агресивній поведінці (26,67%). Стратегію уникнення аж до відмови з'являтися в школі обирає 20,00% респондентів. Розповісти вчителю про складні стосунки із однолітками можуть лише 13,33% респондентів, а поділитися із батьками своєю проблемою можуть лише 6,67% респондентів.

Під час розгляду агресивної поведінки учнів старшої школи було встановлено, що усвідомлюють свою агресивну позицію і зізнаються в ній лише 11,25% респондентів. Вказали, що іноді беруть участь у проявах агресивної позиції, 22,58% респондентів, а 66,17% респондентів заявили, що ніколи не брали участь у булінгу щодо інших учнів.

З позиції кривдників найчастіше вони заявляли, що мають схильність висміювати своїх жертв (29,03% респондентів), виключати жертв зі спільної діяльності (27,41% респондентів), застосовувати фізичну силу або насміхатися над особливостями тіла інших учнів (25,80% респондентів), псувати власність інших учнів (17,74% респондентів). Слід також зауважити, що кривдники вважають за краще діяти в компанії (20,96% респондентів), коли окремих учасників може приховати свою участь у цькуванні, водночас у одноосібному цькуванні беруть участь лише 11,29% респондентів, коли ідентифікувати кривдника легко [9, с. 115–117].

Під час розгляду причин агресивної поведінки було встановлено, що доноси вчителю на інших учнів назвали 12,90% респондентів, розповідь іншим про сварки або ігнорування інших учнів – 9,67% респондентів, конфліктні відносини з іншими – 8,06% респондентів, зверхню поведінку – 6,45% респондентів, підпорядкування вчителю – 4,83% респондентів, зовнішню специфічність – 3,22% респондентів. Причину «більше подобаються вчителю» назвали 3,22% респондентів. Соціальний статус відзначили 3,22% респондентів.

Отже, згідно з результатами дослідження 11,25% респондентів повідомили, що вони неодноразово виявляли агресивні дії щодо однолітків, ще 22,58% респондентів заявили, що вони періодично вдаються до насильства, 24,19% респондентів відзначили, що вони регулярно відчувають агресивну поведінку від інших однолітків.

Наступною етапом дослідження детально вивчили прояви агресії серед учнівської молоді старших класів. У процесі дослідження за допомогою методики А. Басса та А. Дарки було виявлено, що переважаючими формами прояву агресивності нашої вибірки є вербальна та фізична агресія у юнаків. У дівчат, крім вербальної і фізичної агресії, також домінуючою формою є відчуття роздратування [3, с. 173–176].

Дослідження показало, що індекс агресивності, що перевищує норму, відзначається у 34,21% дівчат та у 54,16% юнаків.

При аналізі діагностичних даних обраної методики ми розглядали індекс агресивності, а тому акцентували увагу на її трьох шкалах. Зокрема, це такі шкали: фізична агресія, роздратування і вербальна агресія. Юнаки на 11,7% фізично агресивніші, ніж дівчата, а дівчата на 13,77% агресивніші вербально, ніж юнаки. Також такий показник, як роздратування, переважає у дівчат на 2,73%.

Слід зазначити, що в обох групах випробовуваних були отримані високі показники за непрямою агресією і негативізмом, а у дівчат також за підозрілістю. Вороже ставлення серед усіх респондентів має високий середній бал, що свідчить про внутрішню настороженість, недовіру до оточуючих. Отже, учні старших класів школи провокують агресію і в різних ситуаціях виявляють схильність реагувати вербальними атаками і образами на адресу оточуючих, а також схильність проявляти непохитність і опозиційність щодо думок інших. Отримані дані добре узгоджуються з віковими особливостями зазначеної групи, оскільки у осіб від 16 до 18 років фізичні форми вираження гніву і агресії замінюються на більш соціалізовані форми, тобто вербальні [9, с. 77–78].

Наступною методикою щодо деталізації проявів агресивної поведінки серед учнів старших класів стала методика «Оцінка агресивності у відносинах», розроблена А. Ассінгером.

У результаті аналізу було виявлено, що у 34,21% опитаних дівчат кількість агресивних реакцій явно домінує над числом неагресивних (відповіді дівчат-підлітків містять в собі явний осуд, образу або погрозу на адресу іншої особи), тобто у даних випробовуваних явно виражений мотив агресії. У 65,78% опитаних дівчат кількість неагресивних реакцій домінує над числом агресивних (ніякої неприязні або ворожості в відповідях дівчат не міститься), тобто даних респондентів можна вважати неагресивними.

У 54,16% юнаків кількість агресивних реакцій домінує над числом неагресивних (відповіді юнаків містять в собі явну образу чи погрозу на адресу іншої особи), тобто у даних випробову-

Таблиця 1

Зведена таблиця середніх значень результатів за опитувальником А. Басса – А. Дарки

Групи респондентів	Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини	Ворожість	Агресивність
Юнаки	7,36	6,74	6,48	4,54	5,3	5,81	9,4	3,34	13	24,8
Дівчата	6,12	6,98	7,56	4,93	5,9	6,83	11,22	3,21	12	21,7
Максимально можливі бали	10	9	11	5	8	10	13	9	6-7 +/--3	21 +/--4

ваних явно виражений мотив агресії. У 45,83% юнаків кількість неагресивних реакцій домінує над числом агресивних, тобто даних респондентів можна вважати неагресивними.

При аналізі результатів були виявлені помірно агресивні підлітки. Серед дівчат їх 39,47%, а серед юнаків їх 29,16%. Надмірно миролюбними є 13,15% дівчат, а у юнаків цей показник дорівнює нулю. Це зумовлено недостатньою впевненістю у власних силах і можливостях.

Таким чином, можна відзначити, що юнаки старших класів більш агресивні, ніж дівчата, і більшою мірою схильні до неосмислених вчинків, нав'язаних бажанням відстоювати свою позицію. При цьому юнаки не контролюють рівень прояву агресивності, вони більше, ніж дівчата, спрямовані на відстоювання своєї думки. Вони ставляться до людей зневажливо і своєю поведінкою провокують конфліктні ситуації, яких цілком можливо уникнути. Водночас результати опитування показали, що відсоток помірно агресивних підлітків і серед дівчат, і серед юнаків є досить високим. Надмірно замкнутими виявилися всього 13,15% респондентів серед всієї кількості вибірки (дівчата).

Провівши більш глибокий аналіз результатів агресивної поведінки серед учнівської молоді старших класів школи, ми дійшли висновку, що показники опитування А. Басса – А. Дарки збігаються з результатами тесту А. Ассінгера. Юнаки проявляють більшу агресивність фізично, а дівчата вербально. Також юнаки перевершують дівчат за показниками агресивних реакцій. Дівчата ж набагато переважають представників протилежної статі за кількістю неагресивних реакцій [5, с. 11–15].

Наступним показником індивідуально психологічних особливостей підлітків старшої школи ми вибрали вивчення самооцінки. Для цього ми провели психодіагностичне опиту-

вання за методикою Т.В. Дембо – С.Я. Рубінштейн у модифікації Г.М. Прихожан.

Аналізуючи рівень самооцінки (рис. 1), ми встановили, що в цілому у респондентів рівень адекватної самооцінки вищий від інших показників і становить 58,06%. Завищена самооцінка відзначається у 19,35% респондентів, занижена – у 22,58% респондентів.

Вибірка показала, що рівень домагань (рис. 2) досліджуваної групи підлітків переважно вписується в норму (від 75 до 89 балів) у 67,74% респондентів. Дуже високий рівень домагань (від 90 до 100 балів) ми визначили у 14,51% респондентів, що свідчить про нерелістичне, некритичне ставлення учня до власних можливостей, коли він не вміє правильно ставити перед собою цілі. Наявність реалістичного рівня домагань може свідчити про особисту незрілість. Результат менший за 60 балів був виявлений у 17,74% респондентів, що свідчить про занижений рівень домагань. Важливо, що чим нижчий рівень домагань, тим більше даний показник свідчить про неблагополуччя.

Слід зауважити, що розбіжність між рівнем домагань і рівнем самооцінки в цілому у групі виявлена в рамках норми, а між рівнем домагань і рівнем самооцінки за норму приймається розбіжність від 8 до 22 балів, що свідчить про те, що учень ставить перед собою такі цілі, яких він прагне досягти. Домагання в значній частині випадків ґрунтуються на оцінці учнями своїх можливостей і служать стимулами особистісного розвитку.

Інтерес викликали лише дані деяких учасників дослідження. Зокрема, виявлені високі показники у верхній частині шкали (76–100 балів). Це свідчить про завищену самооцінку. Такі показники були у 4-х респондентів (6,45% вибірки). Також ці показники домагань знаходяться на верхній межі, що свідчить про незріле ставлення до цінностей.

Рис. 1. Рівень самооцінки серед учнів старших класів

Рис. 2. Рівень домагань учнів старшої школи

Цікавими є показники в нижній частині (0–45 балів). Вони можуть бути свідченням гранично заниженого уявлення про себе (в тому випадку, якщо учень заповнює всі або більшість шкал методики). Вони також свідчать про те, що учень змирився зі своєю «нікчемністю» і навіть не сподівається виправити становище. Якщо так заповнюються 1 або 2 шкали, то це вказує на байдужість для учня тієї чи іншої сторони особистості. У нашому випадку так виявили себе 5 респондентів (8,06%), вказавши більше 2 шкал. Ступінь розбіжності між рівнем домагань і рівнем самооцінки на цих трьох шкалах характеризується як слабкий.

В цілому по всій вибірці розбіжності були помірні, тобто в межах норми, за винятком декількох респондентів. У вибірці було 6,45% респондентів із занадто завищеними показниками та 8,06% респондентів із заниженою самооцінкою і низьким рівнем домагань. Найбільш яскраві характеристики таких показників підтверджують припущення про агресивність одних і слабкість інших.

Після з'ясування ситуації щодо прояву агресивної поведінки серед учнів старшої школи визначення основних характеристик агресивної поведінки та з'ясування рівня самооцінки як однієї із характеристик особистості ми звернули увагу на загальну схильність учнівської молоді до девіантної поведінки. З цією метою нами була використана психодіагностична методика «Схильність до девіантної поведінки» (СДП) Е.В. Леус, яка дає можливість оцінити ступінь вираженості дезадаптації у підлітків з різними видами девіантної поведінки [4, с. 148].

У рамках проведення емпіричного психодіагностичного дослідження в обстежених визначився рівень схильності до девіантної поведінки за різними шкалами (табл. 2). Розглянемо та опишемо результати детальніше за кожною шкалою.

За результатами отриманих даних за схильністю підлітків до девіації, що відображені в табл. 2, можемо зауважити, що значні показники виявлені в графі низької схильності до девіантної поведінки. Так, за шкалою «аутоагресивність» виявлено 61,29% опитаних, «схильність до залежностей» – 53,23% опитаних, «допротиправна поведінка» – 40,32% опитаних, а за шкалою «агресивність» вияв-

лено 33,87% опитаних. Це свідчить про те, що учні старшої школи здебільшого не схильні проявляти аутоагресивну поведінку та не мають схильності до залежної поведінки.

Однак існує значний масив досліджених, які проявляють середню схильність до девіації. Так, за шкалою «агресивність» було виявлено у 58,06% опитаних, «допротиправна поведінка» – 53,23% опитаних, «схильність до залежностей» – 38,71% опитаних. Аутоагресивна поведінка виявлена в середніх показниках у 37,10% опитаних. Все це вказує на те, що учні старшої школи ще до кінця не побудували чітку лінію взаємовідносин із іншими. Була виявлена висока схильність до агресивної поведінки, яка була підтверджена й індивідуальною схильністю до агресивності у різних її проявах (вербальному та фізичному за тестом А. Басса – А. Дарки). Також нас зацікавили високі показники схильності до протиправної поведінки. Це вказує на реалізацію агресії в бік інших, що підтверджує опитувальник оцінки прояву булінгу, у рамках якого було виявлено, що 24,19% респондентів постійно стають жертвами агресії з боку інших.

За рівнем схильності до девіантної поведінки були виявлені низькі показники, однак з огляду на вікові особливості учнівської молоді вони заслуговують на увагу. Так, виявлено, що мають високу схильність до протиправної поведінки 6,45% респондентів. Висока схильність до залежної поведінки була виявлена у 8,06% респондентів, до прояву реальної агресивності схильні 8,06% респондентів. Усе це наводить нас на думку, що учні даної групи потребують психологічної корекції з метою запобігання негативним наслідкам їх поведінки.

Слід також зауважити, що виявлено 1,61% респондентів, які схильні до аутоагресивної поведінки. З урахуванням вікових особливостей ця група також потребує фокусу уваги, оскільки при таких характеристиках і постійному цькуванні таких осіб можливі негативні наслідки, найнегативнішим серед яких може стати суїцидальна спроба.

Слід також зазначити, що більшість досліджуваних (72,58%) була щирою, відповідаючи на питання дослідження, що вказує на достовірність отриманих результатів.

Отже, виходячи з отриманих даних, можемо зробити висновок, що більшість досліджува-

Таблиця 2

Розподіл досліджуваних за схильністю до девіантної поведінки

	Щирість	Допротиправна поведінка	Залежності	Агресивність	Аутоагресивність
Низький	0,00	40,32	53,23	33,87	61,29
Середній	27,42	53,23	38,71	58,06	37,10
Високий	72,58	6,45	8,06	8,06	1,61

Примітка: результати надано у відсотках.

них має схильність до девіантної та агресивної поведінки, що потребує уваги шкільного психолога чи соціального працівника закладу загальної освіти.

Вибірка показала, що 46,77% респондентів обирають адаптивні і відносно адаптивні стратегії, 41,94% респондентів обирають неадаптивну стратегію в когнітивному блоці, а в поведінковому та емоційному блоках – адаптивну або відносно адаптивну стратегії. Лише 11,29% респондентів обирають неадаптивні копінг-стратегії поведінки. Результати вибору стратегій поведінки підлітків відображені на рис. 3.

Рис. 3. Стратегії поведінки респондентів у стресових ситуаціях

До адаптивних стратегій відносять стратегію «вирішення проблем» і стратегію «пошук соціальної підтримки». До пасивної копінг-поведінки належать варіанти поведінки, що включають копінг-стратегію «уникнення». Механізми подолання емоційного стресу у підлітків визначають розвиток і формування різних варіантів поведінки, що призводять до адаптації

або дезадаптації індивіда. У підлітковому віці механізми копінг-поведінки мають динамічний і транзиторий характер [8, с. 500–504].

Ми виявили, що наші респонденти вибрали такі копінг-стратегії: копінг-стратегію «вирішення проблем», копінг-стратегію «пошук соціальної підтримки» (захист людини, який веде до думки, що людину люблять, про неї піклуються, цінують, що вона є членом емоційної мережі і має з нею взаємні зобов'язання), і копінг-стратегію «уникнення» (визначальна тенденція уникнення стресової напруги шляхом редукції). Респонденти їх вибрали як неадаптивні стратегії (11,29%).

Застосування неадаптивних варіантів копінг-стратегій призводить до уникнення проблем. Такі стратегії спрямовані не на вирішення проблем, а на зменшення емоційного напруження. Крім того, дуже часто не самі важкі ситуації є факторами, що чинять негативний вплив на психологічне та фізичне здоров'я людини, а застосування неадаптивних і неефективних стратегій подолання.

Оскільки агресивна поведінка проявляється здебільшого у формі булінгу, ми вирішили дослідити взаємозв'язки між нею та копінг-стратегіями й самооцінкою, застосувавши кореляційний аналіз Ч. Спірмена, адже він дозволяє визначити зв'язок між двома ранговими змінними.

Ми провели кореляційний аналіз між показниками копінг-стратегій жертв булінгу у запропонованих ситуаціях булінгу в школі за методикою В.Р. Петросянц [2, с. 50–55].

Результати кореляційного аналізу Ч. Спірмена (Rs) надано у таблиці 3.

За результатами проведеного кореляційного аналізу між визначенням стилю боротьби

Таблиця 3

Матриця коефіцієнтів рангової кореляції Ч. Спірмена між копінг-стратегіями та ситуаціями булінгу

Ситуація булінгу у школі	Когнітивні копінг-стратегії	Емоційні копінг-стратегії	Поведінкові копінг-стратегії
Інші учні насміхались над особливостями мого тіла	-0,286*		
Я вважаю себе вищим за них			-0,276*
Я міняю школу		-0,333*	

Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

Таблиця 4

Матриця коефіцієнтів рангової кореляції Ч. Спірмена між самооцінкою та ситуаціями булінгу

Ситуація булінгу у школі	Висока самооцінка	Рівень домагань	Реалістична самооцінка
Я не знаю, чому вони це роблять	-0,279*		
Я роблю вигляд, що нічого не відбувається			-0,301*
Я міняю школу		-0,308*	

Примітка: * – $p \leq 0,05$; ** – $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

із стресом та ситуаціями булінгу у школі були встановлені значимі негативні взаємозв'язки.

Встановлено, що в рамках глузування інших учнів над особливостями тіла жертви є негативний значимий взаємозв'язок а рівні $R_s = -0,286$ ($p \leq 0,05$). Такий взаємозв'язок констатує, що у жертви булінгу знижується когнітивна копінг-стратегія, яка є продуктивною при подоланні стресу в ситуаціях, коли посилюється глузування над особливостями тіла. У ситуаціях, коли жертва булінгу починає сприймати себе вище, ніж своїх кривдників, її поведінкова копінг-стратегія стає менш вираженою ($R_s = -0,276$; $p \leq 0,05$). В умовах, коли у жертви булінгу посилюється емоційна копінг-стратегія, знижується прагнення змінити школу, про що свідчить негативний взаємозв'язок між емоційною копінг-стратегією та бажанням змінити школу ($R_s = -0,333$; $p \leq 0,05$).

На другому етапі виявлення взаємозв'язків та булінгу ми дослідили особливості самооцінки залежно від ситуації у школі. Для цього був проведений кореляційний аналіз показників індивідуально-особистісних особливостей підлітків-жертв булінгу за опитувальником «Ситуація булінгу в школі» В.Р. Петросянц і показників за методикою Дембо – Рубінштейн. Результати значимих кореляційних зв'язків надано у таблиці 4.

За результатами проведеного кореляційного аналізу можна констатувати наявність значимих негативних взаємозв'язків на рівні $p \leq 0,05$. Був встановлений негативний значимий взаємозв'язок між незнанням причин булінгу та високою самооцінкою жертв ($R_s = -0,279$; $p \leq 0,05$). Такий взаємозв'язок свідчить про те, що самооцінка жертви булінгу знижується, коли вона не знає причин булінгу.

Також виявлено негативний значимий взаємозв'язок на рівні $R_s = -0,308$ ($p \leq 0,05$) між рівнем домагань жертв булінгу і використанням жертвою такого методу боротьби з булінгом, як зміна школи. Такий взаємозв'язок показує, що при посиленні прагнення жертви використовувати такий метод боротьби з булінгом, як зміна школи, знижується рівень домагань.

Встановлено, що, коли жертва робить вигляд, нібито нічого не трапилось, рівень її реалістичної самооцінки знижується. Про це свідчать негативні кореляційні зв'язки між реалістичною самооцінкою та зовнішнім проявом того, що ніби нічого не відбувається ($R_s = -0,301$; $p \leq 0,05$).

На наступному етапі дослідження взаємозв'язків між булінгом та індивідуально-психологічними особливостями школярів ми провели кореляційний аналіз особливостей прояву булінгу кривдниками та їх копінг-стратегій і самооцінки.

В результаті проведеного кореляційного аналізу показників індивідуально-особистіс-

них особливостей підлітків-кривдників за опитувальником «Ситуація булінгу в школі» В.Р. Петросянц і показників тесту Е. Хайма для визначення стилю боротьби зі стресом (копінг-стратегія) виявлено позитивний взаємозв'язок лише за однією шкалою. Встановлено, що когнітивна копінг-стратегія значимо корелює із такою особливістю прояву булінгу у кривдників, як виключення жертви зі спільної діяльності. Виявлений прямий позитивний взаємозв'язок $R_s = 0,489$; $p \leq 0,05$. Такий взаємозв'язок дозволяє нам відзначити, що у разі посилення ігнорування жертви та виключення її із спільної взаємодії у кривдників збільшується продуктивність когнітивних копінг-стратегій [10, с. 296–300].

Під час дослідження взаємозв'язків рівня самооцінки та особливостей поведінки кривдників було встановлено, що існує значимий позитивний зв'язок між реалістичністю самооцінки у кривдників і матеріальним статком жертви, який є причиною цькування ($R_s = 0,547$; $p \leq 0,05$). Такі показники кореляційного аналізу свідчать про те, що при посиленні значущості у кривдників такої причини булінгу, як матеріальний статус жертви, посилюється їх реалістичність самооцінки. Також виявлено негативний достовірний зв'язок між спільними діями із іншими учасниками булінгу та високою самооцінкою ($R_s = -0,483$; $p \leq 0,05$). Такі результати кореляційного аналізу вказують на те, що за наявності та підвищення прагнення займатися булінгом спільно з іншими учасниками знижується висота самооцінки кривдників.

Отже, завдяки аналізу кореляційних взаємозв'язків встановлено, що у жертви булінгу знижується когнітивна копінг-стратегія в ситуаціях, коли посилюється глузування над особливостями її тіла, посилюється емоційна копінг-стратегія при зниженні прагнення змінити школу. У ситуаціях, коли жертва булінгу починає сприймати себе вище, ніж своїх кривдників, її поведінкова копінг-стратегія стає менш вираженою. Що стосується кривдників, то встановлено, що при посиленні ігнорування жертви та виключення її із спільної взаємодії збільшується продуктивність когнітивних копінг-стратегій [1, с. 4].

Аналізуючи взаємозв'язки самооцінки та причин булінгу, ми встановили, що самооцінка жертв булінгу знижується, коли вони не знають причин булінгу, а при посиленні прагнення жертви використовувати такий метод боротьби з булінгом, як зміна школи, знижується рівень домагань. Також виявлено, що, коли жертва робить вигляд, нібито нічого не трапилось, рівень її реалістичної самооцінки знижується.

Визначаючи взаємозв'язки самооцінки та поведінки кривдників, ми встановили, що при посиленні значущості у кривдників такої причини булінгу, як матеріальний статус

жертви, посилюється реалістичність їхньої самооцінки, а при наявності та підвищенні прагнення займатися булінгом спільно з іншими учасниками знижується висота самооцінки кривдників.

Таким чином, можемо зазначити, що сьогодні більшість учнів старшої школи схильна до девіантної поведінки, проявляє вербальну та фізичну агресію, стає учасниками цькування та знущання з однолітків. При подоланні стресових ситуацій здебільшого такі учні обирають неадекватні копінг-стратегії. Отже, за результатами проведеного дослідження можна відзначити необхідність роботи психологічних служб закладів загальної та середньої освіти із учнями старших класів у рамках розвитку контролю агресії, набуття навичок адекватної взаємодії та побудови гармонійних міжособистісних стосунків, а також навчання адекватних стратегій подолання стресових ситуацій. Необхідно відзначити, що проблема агресивної поведінки та булінгу у школах потребує постійної профілактичної роботи та контролю з боку адміністрації закладів освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамова А.А., Кузнецова С.О. Влияние условий обучения на проявление агрессивности у подростков. *Тюменский медицинский журнал*. 2012. № 1. С. 4.
2. Агронина Н.И., Баркова В.Л., Краснова Н.П. Взаимосвязь видов агрессии с характерологическими свойствами личности. *Актуальные проблемы социально-гуманитарного и научно-технического знания*. 2014. № 2 (3). С. 50–55.
3. Алиева М.Б., Магомедова Е.Э. Социальные факторы развития и формирования агрессивного поведения в подростковом возрасте. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. 2014. № 6 (2). С. 173–176
4. Андреева О.В. Особенности проявления агрессии подростками с точки зрения гендерного подхода. *Интернет-журнал «Науковедение»*. 2014. № 6 (25). С. 148.
5. Долгова В.И., Иванова Л.В., Банщикова А.И. Психологические особенности агрессивного поведения подростков. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2015. Т. 31. С. 11–15.
6. Каневская Ж.О., Кириллова Л.С. Подростковая агрессия как социально-психологическая проблема современности. *Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения*. 2015. № 42. С. 7–11.
7. Кузнецова Л.Э., Сомова Ю.С. Отношение подростков к проявлению вербальной агрессии как разновидности агрессивного поведения. *Молодой ученый*. 2016. № 1. С. 646–648.
8. Майерс Д. Социальная психология / пер. с англ. 7-е изд. СПб : Питер, 2013. 793 с.
9. Платонова Н.М. Агрессия у детей и подростков : учебное пособие. СПб : РЕЧЬ, 2016. 336 с.
10. Овсянникова Е.П. Психолого-педагогическая коррекция агрессивного поведения старших подростков. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2015. Т. 10. С. 296–300.